

MAGYAR FELVILÁGOSODÁS ÉS POLGÁROSODÁS (III/30.)

Darai Lajos (Kápolnásnyék):

Tiltott eszmék a szép selymes lódingban.

Magyar utak a felvilágosodáshoz⁶⁰⁹

*Törvényem él. Hazám őrcsillagzatja
Szülötti bűnein leszáll;
Szelíd sugárit többé nem nyugtatja
Az ősz apák sírhalminál.
És más hon áll a négy folyam partjára,
Más szózat és más keblű nép;
S szebb arcot ölt e föld kies határa,
Hogy kedvre gyúl, ki bájkörébe lép.*⁶¹⁰
Kölcsey

– A közép-európaiság viszonylatai

Műveltség és hagyomány

A mi tájunkon az emberi közösség isteni mivoltának szilárd belátása felidézte a természet harmóniáját, amibe bele kellett tartoznia a korábban élt emberek ránk hagyott tapasztalatainak. A felvilágosodás közép-európai vonulata nem véletlen fordult a népművészet és a régen volt emberi teljesítmények felé.⁶¹¹ Egyrészt saját régmúltjának és ősműveltségének emlékezete elevenebbnek bizonyult, mint az ókori görögöké, azaz jobban beépült s fennmaradt a kultúrában és a gondolkodásban,⁶¹² másrészt Immanuel Kant munkásságával végérvényesen megszületett az a filozófia, amely kijelölte az emberi tudás határait, s e határokon túl a hagyományokra bízta az embert.

⁶⁰⁹ Beküldött előadás a Kodolányi János Főiskola A 18-20. századi magyar-osztrák felsőoktatási, kutatási kapcsolatokról c. tudományos tanácskozására (Fürstenfeld, 2008. május 9).

⁶¹⁰ Kölcsey Ferenc: „Zrínyi második éneke.” *Válogatott Művei*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1975. 110.

⁶¹¹ Johann Gottfried Herder: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Gondolat Kiadó, Bp., 1978. Jean-Jaques Rousseau: *Emil vagy a nevelésről*. Tankönyvkiadó, Bp., 1978. Wilhelm von Humboldt: *Válogatott írásai*. Európa Könyvkiadó, Bp., 1985. János Rathmann: *Historizität in der Deutschen Aufklärung*. Peter Lang, Frankfurt am Main, Berlin, Bern New York, Paris, Wien, 1993.

⁶¹² Geréb József: *Az Olympos. Görög-Római mythologia és a germán népek istentana*. Athenaeum, Bp., 1893. Kálmány Lajos: *Boldogasszony ősvallásunk Istenasszonya*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1885. Ipolyi Arnold: *Magyar Mythologia*. Zajti Ferenc kiadása, Bp., 1929. Annie Franc-Harrar: *Die Kultur von Alt-Europa*. Ostegard Verlag, Berlin, 1932. Berze Nagy János: *Égigérő fa. Magyar mitológiai tanulmányok*. TIT Baranya Megyei Szervezete, Pécs, 1961. *Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII-XIX. századi művekből*. Szerk. Diószegi Vilmos. Gondolat Kiadó, Bp., 1971. Falvay Károly: *Nagyboldogasszony. Női szerepek a magyar ősvallás tükrében*. Püski Kiadó, Bp., 2005-6.

A polgárosodás és a modernizáció Közép-Európában a nyugati filozófiától és elvont elvektől elfordulva saját utat talált, amikor építeni mert a köznép tehetségére és szabadságára, s a vezető réteg önkritikusan önmaga átalakításával felelt meg az új követelményeknek és kihívásoknak. Tömegesen felmutatva az első és második rendnek azokat a tagjait, akik igenlik a polgári átalakulást és kidolgozzák annak eszmei alapját, a német, osztrák és magyar felvilágosodást. S ha mindehhez nem is a filozófia felől, hanem a gyakorlati szükségesség oldaláról érkeznek, képesek filozófiát teremteni és művelni a cél érdekében.⁶¹³ S ahogy önmagukat sikerrel megváltoztatták, reformerré és bölcselővé tették, a társadalmat is átépítendőkké váltak az üdvözítőbb alakzatba, az anyagi és szellemi gazdagság állapotába.

Tudományos felvilágosodás

A társadalom jobbíthatásának a felismerése, a tudományos felvilágosodás, valamint a természettudományos gondolkodás és műveltség széleskörű térhódítása így hazánkban is a XVIII. század utolsó harmadára tehető. S ez nem meglepő egyáltalán, mert a XVII. századi és XVIII. század eleji előzményeknek, Apáczai, Maróthi, Hatvani és mások munkásságának szerves folyománya, amint ez Nyugat-Európában is, és a hazaival csaknem egyidejűleg történt.⁶¹⁴ Ám a szűkebb körökből az igazán széles rétegekig való tudományterjedést, vagyis a nagy szellemi fellendülésnek és felvilágosodásnak a megvalósulását a magyar jakobinusok pere után az egyébként felvilágosult abszolutista kultúrpolitikát követő II. Lipót és I. Ferenc rendőrállama megakadályozta. A magyar művelődés és tudományosság folyamatának e megtörési kísérlete része volt a hazánkat önállóságától megfosztani szándékozó és tartományként egyetlen nagy államszervezetbe bekebelezni törekvő birodalmi politikának. A magyar nemzet ekkor és később is megghiúsította e politika beteljesedését jogfolytonos és szabadságszerető magatartásával.⁶¹⁵ Ebben jelentős segítséget nyújtottak a német felvilágosodás szellemi mozgalmi.⁶¹⁶ Különösen a vallás, a művészet és a tudomány területén elindult magyar nemzeti törekvések segítésére.⁶¹⁷

A társadalom hagyományos rendjét megbontó szabadságeszmék ugyanakkor mintegy monarchikus pártfogásban is részesültek, aminek okát a német műveltségi körnek az angol és francia szerződéselméletre épülő Christian Wolff-féle államfilozófiájában találhatjuk.⁶¹⁸ Eszerint a polgárok veleszületett természetes szabadságjogukat a kölcsönös biztonságuk érdekében a fejedelmi főhatalomra ruházzák át. Ezáltal az állam célja – az általános vagy közboldogság – megszabja a szuverén államfő népe iránti kötelességét. Az egyén szabadsága és egyenlősége itt

⁶¹³ Robert Zimmermann: „Philosophie und Philosophen in Österreich.” *Österreichische-Ungarische Revue* N. F. VI. (1888-9) 177-198, 259-272. Paul P. Bernard: *Jesuits and Jacobins. Enlightenment and enlightened despotism in Austria.* University of Illinois Press, 1971. Helmut Reinalter: *Jakobiner in Mitteleuropa.* Innsbruck, 1977. Werner Sauer: *Österreichische Philosophie zwischen Aufklärung und Restauration. Beiträge zur Geschichte des Frühkantianismus in der Donaumonarchie.* Studien zur Österreichischen Philosophie II. Hrsg. Rudolf Haller. Königshausen, Würzburg — Rodopi, Amsterdam, 1982. *Verdrängter Humanismus — Verzögerte Aufklärung auf der Suche nach der Österreichischen Philosophie.* Hrsg. Michael Benedikt. Verlag Turia, Wien, 1993.

⁶¹⁴ Fehér Márta: *A tudományos gondolkodás térhódítása a 19. század elején.* Kézirat. Budapest, 1991. 2.

⁶¹⁵ Kármán Mór: „Közoktatásunk múltja.” *Közoktatásügyi tanulmányok II.* Franklin Társulat, Bp., 1911. 49-51.

⁶¹⁶ Karl Hugelmann: „Aus dem Kreise K. L. Reinholds.” „Briefe.” *Neuen Reich* IX. (1879) 450-465. „Ein Stammbuch aus dem Kreise Karl Leonhard Reinholds (Jena und Kiel 1792-95).” *Die Kultur* XI. (1910) 296-323, 433-454. Paul Molisch: *Geschichte der deutsch-nationalen Bewegung in Österreich.* Jena, 1926. Wilhelm Baum: *Der Herbart-Kreis und das Geistesleben im Zeitalter d. Franz. Revolution.* Klagenfurt, 1989. Werner Schneiders: *Hoffnung auf Vernunft. — Aufklärungsphilosophie in Deutschland.* Felix Meiner Verlag, Hamburg, 1990.

⁶¹⁷ Alois Blumauer: *Beobachtungen über österr. Aufklärung und Literatur.* Kurzbeck, Wien, 1782. Fritz Valjavetz: *Karl Gottlieb Windisch. Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit.* Budapest, 1936. *Studien zu Literatur und Aufklärung in Osteuropa.* Giessen, 1978. „A keresztény vallásnak és a világosodásnak együtt való terjedéséről. Kézirat, Lev. 4.r.31. MTA Könyvtár.

⁶¹⁸ Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777-1848. I. kötet.* Budapest 1927. 4. sk. 5. http://mtdportal.extra.hu/books/kornis_gyula_a_magyar_muvelodes_eszmenyei_1.pdf.

hátterbe szorul, míg a szuverén államigazgatás az alattvalók érdekében minden ügyre kiterjedve az abszolutizmust erősíti. Amint a német egyetemeken a wolffiánus tanárok, ugyanúgy a bécsi egyetemen Martini és Sonnenfels a közboldogság és az állami mindenhatóság hirdetői voltak. Szerintük az uralkodónak joga nemcsak népe gazdasági, hanem szellemi-erkölcsi életének szabályozása is. Például az oktatásügy minden területén, a hasznos és engedelmes alattvalók kinevelése érdekében.⁶¹⁹ Ebből az alapállásból érték Kant filozófiáját is a támadások, mert ő már messze eltávolodva ettől a felfogástól, az emberiséggel szemben megjelenő kihívásról beszélt, amit csak magunkat annak részeként tekintve foghatunk fel, önjelölt előjáróiként sosem.⁶²⁰ S ugyanakkor a XVIII. század utolsó évtizedében elindult magyar Kant-befogadás rosszállói és letiprói olyan tudományosságot támogattak, amely kizárta saját tévedhetetlenségük kétségessé tételét, kizárta a mindenben a közérdekre hivatkozás negatívumainak bírálását. Térségünkben ennek a tudományosságnak ezért máig hatóan megvan a folytonossága.⁶²¹

A tiszta ész kritikája egyébként Kant részéről azt a nyugati elképzelést bírálja, amely maga is kritika, hogy a társadalom szerves fejlődése elavult, helyette a haladást a társadalom vezető erejének kell kézbe vennie. Kant tehát azt a szempontrendszert bírálja, amiből a nyugati ideológia építkezett, vagyis az objektívként vagy elvontan felfogott értékeket.⁶²² A szubjektum szükségyszerű önkorlátozottságára hivatkozik, és interszubjektív értelmünkre, amely ha észként az egyén fölé emelkedik, mindenképpen szembefordul vele. Az egyszerre két, ellentmondó tételt ránk kényszerítő természetünk bemutatásával az átfogó és örökérvényű meghatározás és értékelés lehetetlenségét mutatja meg. S mindezzel visszafogottan, nem annyira kritikusan, mint inkább építően foglalkozik.

Azok a magyar gondolkodók pedig, akik jószerevel Kantnak még kortársai voltak, a kanti kritika tárgyát magátólértetődően bírálандónak tekintették a közép-európaiság viszonylatai miatt. Ezért inkább a kanti filozófia pozitív, építően felhasználható állításait karolták fel, ezekre támaszkodtak és hivatkoztak. Ezen állításai miatt értékelték őt korszakos filozófusként, és ezért kezdték el terjeszteni tanait már olyankor, amikor még némethonban sem volt ismert.⁶²³ Mind a korai, mind a későbbi magyar Kant-recepció tehát olyannak állítja be Kantot, mint aki mindent megjobbitani akar, minden problémát megoldani akar. Mint aki a vallást magasabb szintre, az erkölcs magasságába emelve, közelebb szeretné hozni az emberekhez a boldogságot. „Boldogságtudomány az, a mely minket azon eszközökkel esmerkedtet meg, a mellyek által a Bóldogságban részt vehetünk” mondja Mándi Márton István.⁶²⁴ Kantiánusaink így a társadalom- és emberkép megragadásában jellegzetes szervesség-gondolatot, a historista gondolkodás

⁶¹⁹ Kornis (1957), 5.

⁶²⁰ W. Switalski: *Kant und der Katholicismus*. Münster, 1925. „Kétszáz éves a kanti kriticismus.” *Világosság* 1972. május. Melléklet.

⁶²¹ Pukánszky Béla: „Kant első magyar követői és ellenfelei.” *Protestáns Szemle* 1924. 33. évf. I-IX. füzet, 294-303. Trócsányi Dezső: *Mándi Márton István tudományos munkássága*. Pápa 1931. 17. Joó Tibor: „Az első magyar kantiánus filozófia.” *Magyar Könyvszemle* 1939. 1. 75-77. Trócsányi Dezső: „'Az első magyar kantiánus filozófia' kérdéséhez.” *Magyar Könyvszemle* 3. 307-308. Horkay László: „Kant első magyar követői.” *Irodalom és felvilágosodás*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1974. 205.

⁶²² Goethe is idegenkedett a fakó teóriáktól: „Bennem erősebb hajlam volt a természet érzéki megfigyelésére, mint Herderben, aki mindig gyorsan célnál akart lenni, és már olyankor birtokba vette az eszmét, amikor én még alig kezdtem el a megfigyelést.” (Richard Friedenthal: *Goethe élete és kora*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1978. 405-406.)

⁶²³ Ahol csak Johann Schulz: *Erläuterungen über des Herrn Prof. Kant Kr. d. r. V. (1784)* és Karl Leonhard Reinhold: „Briefe über die Kantische Philosophie.” (*Deutsche Merkur* 1786/87) c. műve hívta fel rá szélesebb körben a figyelmet.

⁶²⁴ Márton István: „Erkölti szótár.” *Galagonya magyarok. Szemelvények a magyar nyelvű filozófiából Apáczaitól Böhmgig*. Szerk. Várhegyi Miklós és Kőszegi Lajos. Pannon Pantheon, Comitatus Veszprém, 1992. 62.

egyedülálló magyarországi demokratizmusát képviselték, s fedezték fel azt tanítómesterükként Kant gondolataiban is.⁶²⁵

Általában a felvilágosodás eszméinek a terjedése tehát nem mutat nálunk elmaradást. Ezek 1780-ban már Debrecenben sem voltak ismeretlenek, ahol a püspök Voltaire-t fordított.⁶²⁶ Besenyei pedig már 1772-től hirdette a francia eszméket, s a testőrírók tevékenysége vagy a protestáns peregrinációk hozománya szintén a német felvilágosodás és a Kant-eszmék terjedését segítette elő. Az 1790-es évek elején országos divatba jött Kantot olvasni, hirdetni és magyarázni, főként a főiskolákon. Különösen három iskola emelkedik ki kiváló tanárainál fogva a kanti filozófia fellelőjévé: Pápa (Mándi Márton István, Horváth József⁶²⁷), Debrecen (Nagy Sámuel⁶²⁸, Sárvári Pál⁶²⁹, Lengyel József) és Marosvásárhely (Köteles Sámuel). Ám Patak (Sipos Pál⁶³⁰) szerepe is jelentőségteljes. És még a pesti egyetem (Koppi Károly, Bárány Péter, Anton Kreil) és a pécsi jogakadémia (Johann Dellling) ilyen megmozdulása is jelentős.⁶³¹

A kritika elfojtása

Ám nem tarthatott sokáig ez az állapot. A Martinovics-féle összeesküvés leleplezése és megtorlása után üldözték az új eszmék hirdetőit, különösen akkor, ha vallási kérdésekkel is foglalkoztak. A két bajor származású tanár, Kreil és Dellling még az állását is elvesztette Kant tanainak oktatása miatt.⁶³² Márton Istvánt egy pamfletben támadták meg és Pápán eltiltották az

⁶²⁵ Mártonon kívül ilyen Lengyel József és Köteles Sámuel felfogása az erkölcs és a polgári társaság kapcsolatáról. Lengyel József: „Morál vagyis az Erkölti tudomány. 120 § 159 oldalon, 5. számú irat”, és „Ethika. 120 § 60 oldalon, 6. számú irat” R. 241. számú kéziratcsomó. Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Debrecen. Köteles Sámuel: *Az erkölcsi Philosophiának eleje I-II.* Marosvásárhely, 1817.

⁶²⁶ Trócsányi: *Mándi Márton István tudományos munkássága.* 9. Horkay: „Kant első magyar követői.” 202-203.

⁶²⁷ Horváth József: „Mitsoda az, ami bennünk gondolkodik?” *Galagonya magyarok. Szemelvények a magyar nyelvű filozófiából Apáczaitól Böhmig.* 53-55.

⁶²⁸ Juratus Deák Nagy Sámuel. Sárvári debreceni filozófia tanári helyettese már 1793 óta ismertette diákjaival tanait – nem tudni honnét és hogyan ismerte meg azokat – a *Novi eclesiastico-scholastici Annales*, az első egyházi és iskolai folyóirat szerint diákjai 250-en az 1794. decemberi vizsgán „a nagyhírű Kant és mások által megtisztított szabadelvűbb filozófiát tudták és megértették”. (Horkay: „Kant első magyar követői.” 213.

⁶²⁹ Sárvári Kant tanait Göttingában ismerte meg, ahol Butterweg hallgatója volt. Ott adták ki filozófiai doktori értekezését is, amely erős Kant hatást mutat. („Sárvári Pál Levelezése.” *Kézirat.* Déry Múzeum, Debrecen.)

⁶³⁰ Makkai Ernő: „Bevezetés” Sipos Pál: *Természet és szabadság. Hat filozófiai tanulmány c. művéhez.* *Erdélyi Féniks* A M. Kir. Ferenc József Tud. Egyetem Philosophiai Intézete, Kolozsvár, 1944. Sipos Kazinczyval is szoros kapcsolatban állt. (*Kazinczy Ferenc Összes Művei Harmadik osztály. Kazinczy Ferenc levelezése. VIII. kötet.* Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1891. 77, 138., 387., és XI. kötet. 125., 139. számú levél.)

⁶³¹ Szabó Károly: *Mándi Márton István a helvét hitvallásúak Pápai Főiskolájának alapítója, s ugyanott a bölcsészet és mennyiségtannak negyven évig rendes tanára.* Pápa 1860. 14. Bartók György: „Köteles Sámuel élete és philosophiája.” *Athenaeum* 1910. 1. 52-85, 1911. 4. 84-111. Hajós József: *Köteles Sámuel.* Irodalmi Kiadó, Bukarest, 1969. Gyárfás Ágnes: *Az első magyar bölcséleti mű és története. Bárány Péter: Jelenséges lélekmény.* MTA Könyvtára, Bp. 1990. 367.

⁶³² Boreczky Beatrix: *A magyar jakobinusok.* Gondolat, Bp. 1977. A Dellling-ügy c. fejezet: 217-220. Poór János: *Kényszerpályák nemzedéke 1795-1815.* Gondolat, Bp. 1988. 55-76.

„istenészeti tudományok” tanításától.⁶³³ A tanítás nyelvét magyarról visszaváltoztatatták latinra. Lengyel Józsefet a debreceni új filozófia tanszékről eltávolították 1802. március végén, év közben, és tantárgyait másoknak adták.⁶³⁴

A kritikai filozófia elfojtása mellett azonban az osztrák politika nagyban törekedett a tudományos igényű kormányzás képének és gyakorlatának kialakítására. Ennek során viszont még bizonyos egyoldalúságot is tapasztalunk, – például a ránk vonatkozó történeti források összegyűjtésében érvényesülőt, hogy csak a nyugati kapcsolatainkkal foglalkoznak, – amivel a magyar történelmet úgy állították be, mint amely rendeltetészerűen haladt a nyugatabbra élő német kultúra és osztrák közvetítés és kormányzás befogadása felé, mintha nem lett volna előtte itt másfélezer éves önálló állami tevékenység.⁶³⁵ E törekvések átfogó, birodalmi politikai igénye nem feltétlenül csupán nemzetünk ellenes merénylet volt. A Ratio Educationis előremozdította például az ország ügyét az oktatásban, s a császár szolgálatában magasra lehetett jutni itthon is, mint Grassalkovich Antal hercegsége mutatja. Ám a részteljességre törekvés, ha érdek is osztrák oldalról, nem engedte figyelni a túlnyomó, a magyarság számára fontos és kedves mozzanatokra, s így a birodalmi és nemzetek fölötti érdekek érvényesítése gyengítette a nemzetalkotó erők serepét.

A nemesi nemzetet is korlátozták az új funkciók kialakítása érdekében. S hogy bizonyos személyeket felemeltek a nemesség élére, az a magyarok szemében inkább sértette, mint beteljesítette a nemzet érdekeit. Összetűzést okozott, hogy II. József uralkodása idején a nemzeti érzés nem járhatott együtt a nemzeti érdekek érvényesítésével.⁶³⁶ Ezért jelenhetett meg azután a nemzeti függetlenség kívánalma a nemzet tagjai előtt erősebben, mint a polgári haladásé, mivel a nemzeti függőséget a polgári haladás gátjának vélték. A kormányzat pedig fordítva, a függetlenségi törekvéseket érzékelt veszélyforrásként. Mindenesetre ez az akadály az államszervezetben nem engedte teljes mértékben működni sem a nemzetet, sem kormányzatát. A fejlődés és fejlesztés helyett a hangsúly áttevődött a védekezésre. A nemzet őrizte azonosságát, a kormány pedig ellenséget keresett és üldözött.⁶³⁷

A bécsi levéltárakban megtalálhatók azok a rendőri jelentések, amelyek az egész akkori filozófiai mozgalomban résztvevők elleni vádemelésekről szólnak.⁶³⁸ A Reinhold jénai körétől egészen Kielig, Klágenfurtig, a Bánságig és Erdélyig szétterjedtnek tartott szervezkedést a rendőrség csírájától figyelte, s a szabadkőműves hálózatokon keresztül igyekezett felgöngyöltetni, szétverni azt, tagjai sorsát a jakobinizmus vádjával örökre megpecsételni. A magyar jakobinusokat kivégezték, vagy hosszú börtönbüntetésekre ítélték. A nem magyar résztvevők sokkal jobban jártak, például Herbert báró és karinthiai köre enyhe ítéletekkel megúsza.⁶³⁹

⁶³³ [Budai Ferenc:] *Rosta: A Kant szerént való philosophiának rostálgatása levelekben.* Posony, 1801. Mártonnak az 1796-ban Pápán megjelent Schmid-mű magyarítását, a *Keresztyén teheologusi moral vagy erkölcs-studományt* névtelen munkában támadták meg, amelyet Budai Ferenc, Budai Ézsaiás testvére írt St. Martin: *Le nouvel Homme.* 1798. c. munkájának átdolgozásával és itt-ott önálló részekkel. Kazinczy többször leleplezte, hogy a háttérben nagyobb tekintélyek húzódtak meg. (Borzák István: *Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei.* Akadémiai Kiadó, Bp. 1955. 15-17, 79, 82, 91-92.) Márton csak 1819-ben válaszolhatott rá, amikor a válasz már elvesztette időszerűségét. (Csűrös Ferenc: „Mánda Márton István pöre.” *Irodalomtörténeti Közlemények* 1912. 11-38.)

⁶³⁴ Joó: „Az első magyar kantiánus filozófia.” 75-77. Mindketten a *Rosta* általi támadás áldozatai lettek.

⁶³⁵ A. F. Kollar: „Documenta in historiam Hungariae.” Adamus Kollar: „Scriptores Rerum Ungaricum Istem Historemata, Bulla Pontificia Liteqs at Acta Publica ex MSS. Codicibus Cesareis collecta.” Bibl. Pal. Vind. Cod. 8799. Dümmert Dezső: „Kollár Ádám problémája.” *Filológiai Közöny* 1967. 3-4. szám.

⁶³⁶ Ennek a politikának a kudarcát maga II. József is beismerte azzal, hogy visszavonta rendeleteit.

⁶³⁷ Felségárlási perek. Például a Kazinczyéké előbb, a Wesselényi Miklós báróé utóbb.

⁶³⁸ „Nachlaß Hugelmann”, *Karton* 27. „Pergen-Akten” XV. 10. Allgem. Verwaltungs archiv, Wien.

⁶³⁹ Rudolf Cefarin: *Kärnten und die Freimauerei.* Wien, 1932. Alfred Körner: *Die Wiener Jakobiner.* Stuttgart, 1972. Boreczky: *A magyar jakobinusok.* Poór: *Kényszerpályák nemzedéke 1795-1815.* Baum: *Der Herbert-Kreis und das Geistesleben im Zeitalter d. Franz. Revolution.*

Az erős hatalmi nyomást a felvilágosodás és a kanti filozófia ellen tehát figyelembe kell vennünk, amikor a magyar szereplőket értékeljük. Nehogy a nyomást gyakorlók álláspontját követve – különösen, ha ezzel kritikátlanul tisztába se jöttünk – mi is elítéljük az általuk üldözötteket, csupán mert lejáraták őket. A hamisítás lólába azért eléggé kilóg a felvilágosodásból származtatott osztrák birodalmi államelméletből is, és a jakobinizmus és a kantianizmus azonosításából is. Ezért vádoltak aztán meg filozófiai törekvéseket populáris vagy német birodalmi összeesküvéssel, illetve felségárulással.

A királyi helytartótanács 1795. június 15-ödikeyi rendelete egyenesen megtiltotta a kanti filozófia tanítását minden magyarországi katolikus iskolában. Református körökben pedig hasonló tiltást megfogalmazó egyházkerületi határozatokkal mértek szinte megsemmisítő csapást az éppen csak kivirágzott magyar felvilágosult és filozófiai gondolkodásra. E gondolati mozgalom azonban a hatalmi elnyomás ellenére bűvópatakként fennmaradt és tiltott gyümölcsként még édesebb lett, majd a nyomás enyhültével, később, az eszmékkel fiatal korokban megismerkedett gondolkodók fellelegezhetnek, publikálhattak és iskolát teremthettek. A közép-európai beágyazódás természetének megfelelően jellemző vonása a magyar gondolkodásnak, hogy praktikus hasznos és alkalmazható, felhasználható alakban nyilvánul meg, s az öncélú, elvont, alárendelő szerkezeteket és rendszereket inkább mellőzi. A társadalom és emberkép hagyományos mellérendelő szervessége egyedülálló autonómiát őriz, amihez a kritikai következtetések magátólértetődően kapcsolódhattak. És ezt a kapcsolatot az erkölcs és a vallás hagyományokkal megegyeztethető, de alternatívát nyújtó megalapozásának lehetősége, az ésszerűségnek az őrzött ismeretekkel való azonossága jelentette.⁶⁴⁰

– Magyar utak a felvilágosodáshoz

A hétéves háború tapasztalatai

A felvilágosodás megismeréséhez vezető magyar utak közül az első a hétéves háború tapasztalatainak hatása. A háború 1756-tól 1763-ig tartott Poroszország ellen, s amelynek elvesztése következtében elvesztett az osztrák uralkodói hegemonia és német-római császárság is. „A magyar felvilágosodás első történése, Kovachich Márton szerint ez a mozgalom a hétéves háborúval kezdődik. A nemesi katonaság a hadjárat alatt megfordult Nagy Frigyesnek a felvilágosodás szellemében kormányzott országaiban, és onnan megváltozott gondolkodással tért haza. A gondolat szabadság, a kétely, a tudományok megkedvelése és a vallástalanság volt a hétéves háború magyar zsákmánya. Az új felfogás hihetetlen gyorsasággal terjedt, és Voltaire nevét nemsokára mindenütt lehetett hallani.”⁶⁴¹

A magyar testőrök mozgalma

A másik út a felvilágosodáshoz a francia eszmehatás volt Bécsen keresztül. Amint Trócsányi hangsúlyozza, „a felvilágosodás másik főcsatornája, mely még fontosabb is az előbbinél, a császárváros Bécs volt”.⁶⁴² Bécsbe már 1750-től áramlott a francia szellem Kaunitz párizsi követ és fiatal főúri környezetéből, mely „szkeptikus és ateista, a test és a lélek teljes felszabadulását valló salonokba jár... Bécsbe visszatérve ő teszi divatossá Voltaire és az enciklopédisták deizmusát, tekintélyellenességét, az Egyház elleni közömbösséget, sőt ellenszenvet, a francia

⁶⁴⁰ Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1981. Révai József: „Kölcsey Ferenc.” *Esszépanoráma 1900-1944. III. kötet*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1978. Karácsony Sándor: *A magyar észjárás*. Magvető, Bp. 1985.

⁶⁴¹ Trócsányi: *Mándi Márton István tudományos munkássága*. 9.

⁶⁴² Trócsányi *ugyanott* 10.

színházat és a francia rokokónak könnyelműségét, léhaságát és egész erkölcsi feloldottságát”.⁶⁴³ Előzőleg még tehát a 17. századi Franciaországban kialakult klasszicizmus hatása terjed. Ez a korábbi tökéletes művészi korszakok és irányzatok tudatos követője, de nem annyira az antik görögöké, mint a császárkori Rómáé. Olyan új fejlődési szakasz az esztétikában a reneszánsz után, amely merev normákat és aprólékos szabályokat írt elő, hasonlóan az abszolút monarchia merev viszonyaihoz, törekvéseihez, ahol a polgárság még nem elég erős a hatalomra, de megfelelő támasztényező az uralkodó oldalán a feudális megosztottság ellen, a nemzeti piac és állam s a központosított államgépezet mellett (Svájc a kivétel).

Így a klasszicizmus a polgári ízlést ötvözi az Udvar arisztokratizmusával, s a művészetet alárendeli az uralkodói törekvéseknek. Felveszi a harcot a feudális szellemű barokk túlfűtöttség és irracionalitás ellen, valamint a köznapi alantas, durva népi művészet ellen. Kompromisszumos megoldásként végül a klasszicizmus a természetutánzás polgári programját átszűri a megszépített antik stílusformák hagyományán. A szép és igaz egységét hirdeti, igazi szenvedélyeket igényel a művészetbe, s a józan ész tekinteti művészi vezérelvnek. Ám a szép lényegének tekintett igazságba nem fér bele az alacsonyabb rétegek hangvétele, az őszinte szenvedélyek ábrázolását korlátozza az udvari ízlés és az abszolutista rend fegyelme, államérdeke, míg a józan ész szerepe inkább a szabályok fegyelmezett betartásának eszményítése. A klasszicizmus eszménye az egyetemes és örök emberi jellemek ábrázolása, ezért mellőzi a különös vonásokat, a hely és a kor adta sajátosságokat, a nemzeti és társadalmi meghatározottságokat. Kompromisszumai ellenére a klasszicizmus előremutat a felvilágosodás felé, a felvilágosult abszolutizmus hívei még követik előírásait, de Voltaire már fellázad a klasszicizmus követhetetlen általános érvényű normái ellen az egyes korok és népek sajátosságai nevében. Kimondatik, hogy az antik tragédiát az újak akár felül is múlhatják, s különösen a babonát és a mítoszt leküzdő józan ész jogosított fel erre az álláspontra.

Ballagi Aladár szerint Máris Terézia meggátolta, hogy „a Francia-, Német-, Angolországban lángra-lobbant tudomány életadó sugarai Magyarhonba” behatoljanak, mert az volt a politikai törekvése, hogy „a nemzet az ő kezéből ízlelje a tudomány első cseppjeit, de csak oly formán, s oly mértékben, mint ő akarja”.⁶⁴⁴ Abszolutizmusának és centralizációjának útjában állt a nemesség, melynek társadalmi átalakítására azért volt szüksége, hogy a magyar törvények szerint a nemesség kezében központosult jogokat a saját kezében birtokolja.

A honi ügyektől és a hazától úgy vonta el a nemességet, hogy azok elvesztvén érdeklődésüket a közügy, s mély érzésüket a nemzet iránt, „a még csak néhány évvel ezelőtt ősi váraikban, kastélyaikban ülő magyar mágnási családok seregestől vándoroltak a birodalmi székvárosba, hogy ott levetkezzék láthatólag nemzeti ruháikat, majd nemzetiségüket, s ezzel együtt ősi erényeiket. Felvették az európai míveltség morzsáit... s ezek nagy része testileg-szellemileg elveszett hazájára nézve. Még ekkor nem hangzottak el a nagy eszmék, melyek Franciaországban a politikai szabad gondolkodás szülőhőjében termettek. Nem volt ki figyelmeztesse a nekirbódult főnemeseket honuk iránti kötelezettségeikre”.⁶⁴⁵

És hogy a köznemességet is az udvarba csalogassa, Mária Terézia felelevenített két régebbi intézményt, a lovagakadémiát, a Theresianumot, és a magyar nemesi testőrséget. A gárda felállításának céljául megjelölt a hazafiak közti műveltség terjesztése mellé Ballagi odakívánczónak látja a germanizációt is. S „a keleti pompakedvelő természet ruházatban kiélésével az is szempont volt, hogy közpénzen láthattak a köznemesi csemeték világot, holott arra pénze csak a főuraknak volt”.⁶⁴⁶

⁶⁴³ Szekfű Gyula: *Magyar történet. V. kötet.* Bp., 1935. 25. Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Akadémiai Kiadó, Bp., 1983. 288.

⁶⁴⁴ Ballagi Aladár: *A magyar királyi testőrség története különös tekintettel irodalmi működésére.* Franklin-társulat, Bp. 1878. 1 és skk.

⁶⁴⁵ Ballagi *ugyanott* 7-8.

⁶⁴⁶ Ballagi *uo.* 10.

Ugyanakkor az uralkodó felmenőségében mutatkozó hiányosságokat, sőt szegényességet, valamint az ördöggel is szövetekezés szándékát a cél érdekében, jól mutatja Ballagi következő megjegyzése, hogy a „Rákóczi korát kutató történészünk Thaly Kálmán, 1866. évi jan. 8-án a Tud. Akadémiában tartott értekezésében, Rákóczy testőrsége alapszabályai nyomán kideríté, hogy nagy részben a fejedelem testőrhada mintájára alkottatott az akkori kor igényeinek megfelelőleg Mária Terézia testőrsége. Azonban a forrást politikai okokból elhallgatták”.⁶⁴⁷ Különben az osztrák udvar magasabbrendűségi mítosza rögtön szertefoszlott volna.

Az első testőresketések után négy évvel már „beérni látszott a gyümölcs”, hiszen Dévay András élénken panaszkodik a nemzeti erkölcsök elkorcsosulása, a nemesi testőrség elnémetesedése miatt: „Jövevény idegen nyelven kapdosnak, s nemcsak unalmas előttük a magyar szó, de ha tudják is még e nyelvet, szégyenlik, s majdnem utálják azt beszélni.”⁶⁴⁸

Mindezek miatt nem lehet eléggé hangsúlyozni a jelentőségét a testőrírók fellépésének és munkásságának. S mint Ballagi fogalmaz, báró Orzcy Lőrinc „fellépése epochát alkot összes irodalmunk történetében”.⁶⁴⁹ A franciás irodalom megkezdője, a triász: Orczy, Bessenyei és Barcsay „kézirati művei nagy hatást gyakoroltak a testőrökre”, amelyek „a preventív censura miatt sajtó alá nem kerülhettek”, viszont a saját kezűleg másolt kéziratokat a testőrök sokkal nagyobb becsben tartották és a selyemtáskába, lódingba rejtették.

Bessenyei „philosophia magasabb húrjait hozta rezgésbe” Montesquieu és Voltaire nyomán írott műveiben. Megírta „a magyar nemzet philosophiai történetét”, és értekezett az emberi nem törvények útján történő boldogításáról.⁶⁵⁰ Érdekes azonban Imre Sándornak *A magyar irodalom és nyelv rövid története* c. művében tett megállapítása, aki szerint „Bessenyeit már megelőzte Lázár János és Haller László a francia irodalmi darabok utánzásában”.⁶⁵¹

Mindenesetre Bessenyei programja nem esett egybe a Ratio Educationisszal, mert a magyar felvilágosodás sem eshetett egybe a felvilágosult abszolutizmus uralkodásának biztosításával. S hogy a testőrírók áldott tevékenységének következtében a felvilágosodás szelleme diadalt arathatott, annak a nemzeti szempontok csupán mellékszöngéi, fontosabb a magyar filozófiatörténet szempontjából, hogy a filozófia, az ész diadala volt ez az érzékiség, az örömök tobzódása fölött. S hogy ez az állítás nem légbőlkapott, hogy a magyarság kiéhezetten fogyasztotta a hozzá eljutott filozófiát, s azt meg is értette, jelzi a következő, éppen 1789-ből való idézet. Szilágyi Sámuel írja, hogy „a filozófia néhány esztendőktől fogva Európában sokat gyarapodott,, Mert mennél jobban meg vagyon valaki világosodva, annál kevésbé babonás vallás dolgában; ...minket a természet kétségkívül nem azért formált, hogy a világból számkivessük magunkat, hanem hogy egymásnak segítségére légyünk a mi közönséges szükségünkben; ...egyszóval az elmélkedés természetünknek minden hibáit megjobbítja”.⁶⁵²

A magyar testőrírók mozgalmának születése tehát jól beleillik a felvilágosult eszmék hozzászólásaink érkezésének változatos folyamatába.

A protestáns egyetemjárások

Jelentős útja volt a felvilágosodáshoz a protestáns peregrinációké, és különösen a szepesi és erdélyi német polgárság szintén német egyetemeken végzett ifjaiéi. Hogy a protestánsoknak nem engedtek nálunk egyetemeket alapítani a katolikus kormányzat részéről, annak az

⁶⁴⁷ Ballagi *uo.* 25-27.

⁶⁴⁸ Dévay András: *Nap után forgó virág vagyis, az emberi akaratnak Isten akaratjához való illesztése.* „Előszó.” Nagyszombat, 1764.

⁶⁴⁹ Ballagi: *A magyar királyi testőrség története különös tekintettel irodalmi működésére.* 46.

⁶⁵⁰ Ballagi *ugyanott* 46, 47, 105, .

⁶⁵¹ Ballagi *uo.* 52.

⁶⁵² Szilágyi Sámuel: *Voltér úrnak Henriása.* Posony, 1982. Előljáró beszéd. Trócsányi: *Mándi Márton István tudományos munkássága.* 10.

lett a következménye, hogy a korábbi németalföldi egyetemek helyett most inkább előbb Halle, majd Göttinga és Jéna egyetemeit látogatták a teológiai főiskola elvégzése után.

Itt főként a felvilágosodás német változatával, elsősorban pedig Kant filozófiájával, mint szenzációs újdonsággal ismerkedtek meg.⁶⁵³ Hazatérve ezen egyetemi hallgatói tömeg az egyetemeken, főiskolákon, a kezdődő újságírásban, a tudományos kutatásban vagy a közélet más helyein elhelyezkedve nagy hatással volt a magyar ifjúságra. Ám az is jellemző a magyar viszonyokra, hogy a felvilágosodás gondolatait annak hívei kényszerűen más-más pályákon elhelyezkedve átviszik szakterületükre is, például a jog, az orvosi vagy papi hivatás területére, mivel a filozófia lehetőségei akkorra itthon beszűkültek. Vagy például Makó Pál eleinte Leibniz és Wolff legjobb gondolatait tanítja, azután viszont csak a fizikában, matematikában meri a nóvumot, a differenciálszámítást előadni – amire egyébként akkor Bécsben egyedül ő volt képes.⁶⁵⁴ Mások viszont, mint Kálmán József Vilmos (1758-1842),⁶⁵⁵ vagy Toperczer Sámuel (1770-1815),⁶⁵⁶ naplókba temették legjobb gondolataikat, s álnéven tudták csak az igen újszerű területeken, például a pszichológia kidolgozása terén alkalmazni azokat.

A talán sárszentmihályi születésű Kálmán 1787-től a bécsi egyetemen, majd 1792-től Jénában tanult és Reinhold belső köréhez tartozott. Átjárt vele Weimarba Wielandékhoz, Reinhold apósához, aki a *Deutscher Merkur* szerkesztette és nagy vendéglátás volt nála híres tudósokból. Az orvos és filozófus Kálmán ezért is irathatott Emlékkönyvet velük. Kálmán előbb még Kielbe is követte, – ahová Reinholdot eltávolították Jénából, de zsiros állásba, – majd 1795-től eltűnik a szemünk elől. Az ugyancsak a Reinhold-körből ismerős Purgstall gróf birtokán – akit Kálmán kísért el Kanthoz Königsbergbe annakidején – Graz mellett kap intézői állást, majd magángazda lett. Herbert bárót is ismerte, és Erhardnál is járt Nürnbergben.

Toperczer Sámuel Lőcséről ment Jénába tanulni, majd a Szepességben tanárkodott, illetve lelkeszkedett. Az ő szenzációkat sejtető *Naplója* lappang – talán nem is annyira eldugott helyen! Még érdekesebbnek látszó pszichológiai művéhez sem lehetett hozzájutni, – amikor ke-restük – mert a példány hiányzott az Osztrák Nemzeti Könyvtárból, bár a katalóguscédula jelzi a művet. A kétkötetes tanulmánykötet mások tanulmányait is tartalmazza, és Kálmán a második kötetben szerepel Werner Sauer szerint. De az első kötet tartalomjegyzéke csak a két tanulmány címét mutatja, Toperczer neve nem szerepel.

A magyar felvilágosodás legnagyobb filozófusa pedig német egyetemen, Göttingában jutott hamar a csúcsra, s hatását a német folyóiratokon keresztül fejtette ki kartársaira. A brassói születésű Hissmann Mihály (1752-1784) filozófiai hazatérésére nagy szükség lenne még ma is, ami azonban még mindig eléggé akadozik, késik. 1774-től tanult Göttingában, ahol magiszter lett, majd 1776-tól filozófiai előadásokat tartott. Hamar híres lett, mert sokat írt folyóiratokba. 1781 májusában megkapta a londoni akadémia oklevelét. Swieten báró figyelt fel rá és hívta

⁶⁵³ Han: *Jena Hungarica*. Gyulae, 1858. Borzsák: *Budai Ézsaiás és klasszika filológiánk kezdetei*. Sauer: *Österreichische Philosophie zwischen Aufklärung und Restauration. Beiträge zur Geschichte des Frühkantianismus in der Donaumonarchie*. 126-131.

⁶⁵⁴ Dr. Constant von Wurzbach: *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich enthaltend die Lebenskizzen der denkwürdigen Personen, welche seit 1750 in den österreichischen Kronländern geboren wurden oder darin gelebt und gewirkt haben*. Wien, 1867. 16. rész, 321-323.

⁶⁵⁵ Dr. Karl Hugelmann: *Ein Stammbuch aus dem Kreise Karl Leonhard Rheinholds (Jena und Kiel 1792-95)*. Wien, 1910.

⁶⁵⁶ Két tanulmánya („Über die Sitten und den Geschmack der Griechen in Rücksicht auf Freundschaft und Liebe” és „Über den eigennützigigen und uneigennützigigen Trieb in der menschlichen Natur”) Sauer szerint megtalálható a Michael Wagner által szerkesztett *Beyträge zur philosophischen Anthropologie und den damit verwandten Wissenschaften* (Wien, 1794-96.) II. kötetében. (Sauer: *Österreichische Philosophie zwischen Aufklärung und Restauration*. 150.)

haza. Hazatértét tragikus halála megakadályozta. Szinnyei 14 munkáját és három levelét említi.⁶⁵⁷ Azóta nem sokat hivatkoztak rá nálunk. Hissmann már 32 évesen meghalt, amikor még Heine szerint sem ismerték Kant főművét Németországban.⁶⁵⁸

Hissmannt bátran tekinthetjük a Leibniz és a Kant közötti összekötő lépcsőfoknak, hiszen fellépett a wolffi dogmatizmus ellen, s ő képviselte teljes nyomatékkal Németországban az angol-francia szenzualizmust, minthogy csatlakozott Locke, Condillac, Bonnet, Helvetius, Robinet, Hartley, Search, Priestley és mások tanaihoz. Kétségbe vonta a lélekállapot immaterialitását és egyszerűségét, s a korábbi ellentmondó történelmi irányzatokból egyesített, tapasztalati lélektan követelményeit határozta meg.

Hissmann már Kant előtt képviselte a közép-európaiság jellegzetességeinek elméleti feldolgozási igényét, úgy is mint filológus pontosságú filozófus, úgy is mint patrióta erdélyi polgár. Szabad szelleme és tolla sokat segített a későbbi kanti gondolatok megértési akadályainak előzetes elhárításában mind német, mind magyar és szász földön. Hissmann Mihály az életbölcesség doktora volt, s a pesti egyetemen lett volna a filozófia tanszékvezető tanára, ha hirtelen meg nem hal. Egyik német kézikönyv se nevezi őt németnek.⁶⁵⁹

– A filozófia a magyar felvilágosodás szolgálatában

Hagyományos és filozófiai tudás

A magyar szellemiség újkorának első igazi zsendüléséről, a XVIII. század végi, XIX. század eleji magyar bölcselődésről azért kell tanulmányokat folytatni és írni, mert a magyar szellem alkotásait a filozófia terén csak kevésbé ismerjük, a magyar hozzáállást a bölcselkedéshez még alig értékeljük, és mert így filozófiánkat, annak eszmei tartalmát a magyar öntudat tényezői közé emelhetjük. Nemcsak értelmetlenné téve a megbélyegzést, hogy a magyar nem filozófus alkat, ha egyszer nagyszámúak az értékes művek és tömegével bukkannak fel a kiművelt filozófus emberfők a vizsgált korban,⁶⁶⁰ hanem megvilágítva a bélyeg indoklásának tarthatatlanságát is, tehát hogy egyetlen újkori európai filozófus sem alkotott – így magyar sem alkothatott – csak önála előforduló elemekből felépített filozófiai rendszert, ha egyszer filozófiai fogalmaink az antik görögök alkotásai.

Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a filozófia görög eredeti formájához viszonyítva az embe-riség őshagyománya nem filozófiai volt, hanem inkább a költőinek és a tudományosnak az egyesítése. E tiszta hagyomány, amely ösztönző hatással volt a görög filozófia létrejöttére is, a földön több helyütt is megőrizte eredeti jellegét, ami a mellérendelő gondolkodás emberi egyenlősége, testvérisége és természetessége, a földi valóság adottként elfogadása. A heroikus mítoszképzés által torzított mondai, eposzi kánon hagyománya elvesztvén jelentését, mondanivalóját, a tapasztalati világ bizonyosságainak kritikájával szembesült előbb a preszokratikus természetfilozófiában, ám majd a klasszikus alakjában, különösen a platonizmus változatában már visszatért ideologikus szerepköréhez is.

⁶⁵⁷ Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái IV. kötet*. Budapest, 1896. 910-911.

⁶⁵⁸ Heine szerint Kant 1781-ben megjelent főműve csak 1789-ben vált általánosan ismertté. (Heinrich Heine: *Vallás és filozófia*. Magyar Helikon, Bp. 1967. 231.)

⁶⁵⁹ *Allgemeine Deutsche Biographie*. Leipzig, 1800. 503. J. S. Ersch—J. G. Gruber: *Enzyklopedie der Wissen-schaften und Künste 9. rész*. Graz, 1980. 60.

⁶⁶⁰ Pápay Jeromos: „A magyar bölcsészeti irodalom története Apácaitól az élőkig.” *A Kassai Premontr. Főgymn. 1977/78. évi Értesítője*. Ompoly Mátrai Ernő: *A bölcsészet Magyarországon a skolasztika korában*. Budapest, 1878. Ifj. Mitrovics Gyula: „A magyar bölcsészeti irodalom vázlata.” Függelék Schwegler Albert: *A bölcsélet története* (Franklin, Bp., 1912.) című könyvéhez. Joó Tibor: „Magyarság és filozófia”. *Magyar Szemle* 1935. XXV. Kötet. Joó Tibor: *Magyar nyelvű filozófiai kéziratok a Széchenyi Könyvtárban*. Budapest, 1940. Erdélyi János: „A hazai bölcsészet múltja.” *Filozófiai és esztétikai íráskok*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1981. 142-300. Larry Steindler: *Ungarische Philosophie im Spiegel ihrer Geschichtsschreibung*. Verlag Karl Albert, Freiburg/München, 1990.

A görögök esetében a sokszoros, a hódítások alkalmával felszínesen megvalósuló átadás-átvételben torzuló eredeti ismeretek mitologizálásával megvalósult azok művészi felhasználása, viszont a valós természetismeret pótlását a filozófiának kellett felvállalnia. Gondok akkor jelentkeztek, amikor a társadalmi viszonyok, szabályozások is igényelték az eszmei megragadást, gondolati művelést. A társadalom korábbi kettős – uralkodói és népi – kultúrára szakadását most a túlvilágot megcélzó és az evilágra vonatkozó eszmék megkülönböztetése folytatta, amit a mindenütt jelentkező e célra felhasznált írás, azaz Szent Írás megjelenése mutat. E szentírások köztes helyzetben vannak a mítosz, eposz és a filozófia között, mindkettőből megfelelően felhasználják a számukra szükséges elemeket.

S ahogy a keleti gondolkodás világtörvény vallásaiban látjuk, az (a gondolkodás) eleinte a természetismeret, emberismeret ősi mellérendelésében állt, s csak szintén a katonai meghódításai, alárendelése után alakult heroikussá és ezoterikussá, de a természet primátusát megőrizve az istenek fölött. A kinyilatkoztatott vallások azonban szükségteenné tették a természetismeret tapasztalati elérését, sőt a természetkutatást is, mert azt lázadásnak tekintették az isteni tekintély ellen. Azok a mellérendelő jellegű műveltségi elemek tehát, amelyek túlnyomórészt jellemezték az eredeti népi műveltségeket, illetve meghódításuk után hatalmas erejüknel fogva sokáig többé-kevésbé fennmaradtak, szükségteenné tették ebben a gondolkodásban a filozófiai jellegű elhatárolódást a természet megszemélyesítéseitől és a társadalom hősi és égi küldött vezetőitől. Amikor azonban ez a filozófia kikerülhetetlenül megérkezett hozzájuk, abból magától értetődően azokat a jellegzetes eszméket vették át, amelyek egyeztek felfogásukkal.

Mindezt tehát kikövetkeztethetjük az emberi történelem kezdeteiből, bár egyébként nagyfokú a bizonytalanság, amivel az elérhető keleti mitológiákat és ezek filozófiai tartalmait a mai tudomány kezeli. De az határozottan látszik, amint a magyar fejleményekből is ez tűnik elő, hogy e bizonytalanság ellenére megpróbálják valamiféle filozófia alatti típusú gondolkodásként besorolni őket. Nemcsak hogy nem elismerve eredetiségüket és egyedülálló eredményeiket, de egyenesen alacsonyabb fokként kezelve teljesítményüket a gondolkodás általuk felállított rangsorában. S annak ellenére, hogy az indiai mitológiai filozófia például egyértelműen egyistenhitű és a természeti jelenséget vallja plurálisnak, mialatt a görög filozófia erre a színvonalra sosem volt képes igazán eljutni a preszokratikus korszak után, illetve azokat a műveit, amelyek feltehetően ide elértek, már a korai időkben, s nem véletlenül, megsemmisítették.⁶⁶¹ A tételes világvallások létrejötte és természete mindenesetre azt mutatja, hogy az őshagyományt tisztábban továbbvivő népek és kultúrák társadalmi fejlődése olyanfokú emberi egyetemességre jutott a lelkekben, amit sem a görög, sem a római antik világ soha meg se közelített, hanem inkább erőteljesen és részben sikeresen támadott, hatalma alá vont, utóbb pedig külsőleg megvalósítani szándékozott, de próbálkozásai e téren sorra-rendre megbuktak.⁶⁶²

Így aztán a gyakorlati egyetemesség átfogja a mindenséget, míg a tisztán elméleti csupán az idealítások értelmi végtelenségét képes felfogni és felmutatni, s a történelmiség forradalmisításában a tudomány kultúrateremtő feladatát megfogalmazni. Hiszen értelemhamisítás a több évezredet átölelő keleti vagy magyar eszmei hagyományok egybemosása, azaz tőlük a görög

⁶⁶¹ Leukipposz és Démokritosz ismert töredékeire utalhatunk itt, illetve a töredékesség kérdéskörének, okainak megfejtettségére.

⁶⁶² A kínai univerzizmusnak, vagy a katolikosz kereszténységnek már a neve is elárulja egyetemességét, avagy egyetemességi törekvését. Ugyancsak érdekes itt a lovasműveltség birodalomépítő eszmeisége. Thierry Amadé: *Attila*. Pest, 1855. Thierry Amadé: *Attila története I-III*. Pest 1865. Étienne Balázs: *Gazdaság és társadalom a régi Kínában*. Európa Könyvkiadó, Bp. 1976. Ecsedy Ildikó: *Nomádok és kereskedők Kína határain*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. Ecsedy Ildikó: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Akadémiai Kiadó, Bp., 1983.

filozófiatörténethez hasonló folytonosság követelése.⁶⁶³ Amikor még e régmúlt korszakoknak az eseménytörténete sem tisztázott, nemhogy az eseményekről kialakított véleményeké.

Nyilvánvalóan ellentmondásos az a beállítás is, hogy a vegetatív természeti életmódú emberek, miközben csak egy szűk valóság iránt tanúsítanak pillanatnyi érdeklődést, addig a világ egészének gyakorlati kezelésére alkalmas áthagyományozott hozzáállással rendelkeznek.⁶⁶⁴ Az ellentmondás feloldásának egyik módja lehet a mindenre kiterjedő eredeti, romlatlan hagyomány emlékezetének a bizonyítása, másik módja viszont az emberi értelemnek az olyan jellemzése, amint azt a fenomenológia teszi. Eszerint ezzel az értelemmel a világ mindannyiunk számára már minden filozófia előtt is bír, s azt filozófiailag meghamisítani lehet csupán, megváltoztatni azonban sosem.⁶⁶⁵ Ami szerint a görög filozófia sem létrehozta, hanem visszaállítja az eszmék szelleméből megújuló generációk végtelenségének horizontját.

Keresztény egyetemesség

S ha nem dőlt el eddig tudományos módszerekkel, hogy lehetséges-e egyáltalán az eszmék terén fejlődésről beszélni, akkor méginkább felértékelődik az az állítás, hogy a tudás teljes és örök, csak mi emberek juthatunk hozzá tökéletlenül és ritkán. Nem véletlen tehát, hogy maga a kereszténység barátságosabb viszonyt tudott a teljes hagyománnyal kialakítani, mint a filozófia maga, mert bizonyos eredetközösség áll fenn köztük, s a kereszténységben megmutakozó türelmesség mindig is összefüggött a más formában továbbélő eredendő hagyományokkal. A kereszténység azért tudta a leghatékonyabb gondolati szintézist megalkotni, mert mint az egyetemes igényűek és hagyományosan teljességre törők örökébe lépett eszmekör és életvallás, minden hasznos emberi teljesítményt, minden tudáshagyományt és filozófiát beépített világképébe — amellett, hogy mindezt egyúttal a hatalmi jellegével tagadta, tiporta is.

Mai tudásunk szerint egyetemes emberi tény, az első és majdani utolsó ember változatlan érzetűmennyi lényege azonos a kereszténység hivatkozásával az eredetileg is fennállt és töretlenül fennmaradt tökéletes emberi képességekre.⁶⁶⁶ Történik hivatkozás az eredeti erkölcsiség és nyelv valóságmegjelenítő erejének megőrzésére is a hagyományok ápolása miatt. A keresztények ugyanakkor istengyermekeként felfogva önmagukat, a bennük működő teremtő isteni erő

⁶⁶³ Annál is inkább, mert annak csak az emberiség szintjén van folytonossága, a görögségén nincs, hiszen az arab tudomány őrizte meg a műveket az utókor számára, gyakorlatilag nincsen görög középkor, s a görögök a mai napig nem tudtak egy a platonikusnak valamennyire elődjének tekintő tudományos akadémiát felállítani.

⁶⁶⁴ Világos, hogy ha fel is kell használnunk helytől-időtől függő különleges körülményeket a történeti kérdésekre adandó válaszokhoz, a magyarázat releváns tényezőinek kiválasztásakor bármely korszak esetén ugyanazt az elméleti apparátusunkat vesszük igénybe. A társadalmi fejlődéstudomány szerint például az ősegyiptomi monopóliumokról vagy a XII. századi európai árákról szóló elméletek nem ugyanolyanok, mint a mai hasonló tárgyú elméletek. Ennek megfelelően a termékeny félhold kultúrtörténetében nem is igen tárgyalják a pénzügyeket. De akár az árakat, akár a monopóliumokat csak emberek közti viszonyokként, és annak felfogásaként tudjuk megragadni, melyek elemeiből összerakjuk az árakat vagy monopóliumnak nevezett szerkezeti mintát. A fejlődés eszme szerint az emberi értelem változó, s csak történelmi megnyilvánulásait érthetjük meg. Az emberi értelem változásának törvényét pedig onnét, hogy megismerjük az egészéket egymást követő történelmi alakzatokat. Vannak társadalomtudósok, akik még a logikát is változóknak tartják, s a primitív népek gondolkodását prelogikainak nevezik. Ám ha megértjük őket, kell legyenek változatlan vonásaik. Az értelmi szerkezetük tehát nem térhet el alapvetően a miénktől, s nincsen változás az emberi ész alapszerkezetében. Ha az értelem annyira változna, mint a társadalmi fejlődéstudomány hívei gondolják, nem értenénk meg közvetlenül más korok embereit, a történelem hozzáférhetetlen lenne. V. ö. F. A. Hayek: *The Counter-Revolution of Science. studies on the Abuse of reason*. Liberty Press, Indianapolis, 1979. 111-139.

⁶⁶⁵ Edmund Husserl: „Valóságstudomány és idealizálás.” – „A természet matematizálása.” – „Párizsi előadások.” *Válogatott művei*. Gondolat Kiadó, Bp. 1972. és különösen 270-272.

⁶⁶⁶ A Biblia teremtéstörténete tökéletes első emberekről beszél, akik bűnbeeséssel romlásnak indultak. (Nem mindenki, csak a hódító hierarchikusok — tehetjük hozzá.) Nem véletlen az sem, hogy a fogantatás szentség a kereszténységben.

maradványaiban bízva nagy önbizalommal rendelkeztek. Nem kellett csupán határolt értelműkre hivatkozniuk. A filozófiával fokozták erejüket, hiszen annak az igaz Istenre vonatkozó vonulatait karolták fel.⁶⁶⁷ A filozófia hozzájárult a keresztény teológiai gondolkodás fejlődéséhez is, és hosszú időn keresztül a filozófia csúcsait a keresztény filozofálás jelentette.⁶⁶⁸

Magyar egyetemesség és felvilágosodás

Az újabb kutatások szerint a kereszténységet a magyarok úgy tették magukévá, hogy azt az ősvallásukhoz képest nem törésként, hanem annak folytatásaként élték meg.⁶⁶⁹ S a keresztény filozófia egyes tételei külső spekulációknak látszottak számukra saját belső hagyományaihoz képest. Akár a nyugati minták használhatatlansága, akár a gyakorlatban a saját tudás alkalmazása, mind azt a tapasztalatot erősítette, hogy népük emlékezete gazdagabb és jobb választással rendelkezik, mint a filozófia – nem beszélve a testvériség erkölcsének érvényesítéséről.⁶⁷⁰ A magyar anyanyelv lépten-nyomon tapasztalt fölénye is távolította a többnyire idegen nyelven, tehát redukáltan jelentkező filozófiai tartalmat. Az egyetemes emberi feladat, a tudásátadás vagy beavatás megvalósításához azonban a magyarok is felhasználták a filozófia kitűnőnek bizonyuló eszközeit. Ugyanakkor a filozófia pusztá formalitásainál végtelenül teljesebb összképet mutatnak az e téren említhető teljesítmények Szent István Intelmeitől Kölcsey Parainesiséig.

Az új nemzedék nevelése és a nemzedékváltással megoldható társadalom-átalakítás a felvilágosodásnak is központi kérdésévé válik.⁶⁷¹ A korai magyar kantianusoknak éppen a teljességre törés tűnt föl Kant filozófiájában, amit az erkölcsi és vallási építés megjelenésében fedeztek fel. A feldolgozást is erről az oldalról végezték, s az ismeretelméleti mondandót minden szenzációja ellenére is csupán pusztá eszköznek tekintették, mely mint részterület alátámasztja a fő mondanivalót.⁶⁷² Ebben a tevékenységben azonban sosem maradtak választott mesterük egyszerű követői, hanem ha kellett, gondolatilag túl is mentek rajta, illetve másként mondták ugyanazt, amit Kant.⁶⁷³ Még az elutasító kül- és belföldi fogadtatás idején is a felvilágosodás filozófiai és erkölcsi kiteljesítőjét látták benne, s ezért alkalmazták gondolatait az általuk legfontosabbnak tartott területen, azaz az Istenről, vallásról, az ember erkölcséről, boldogságáról, törvényeiről, szabadságáról, rendeltetéséről, az emberiség jövőjéről és a napi szoros teendőkről

⁶⁶⁷ Többek között a platóni filozófia szereplése vitathatatlan, különösen a különböző újplatonikusok feldolgozása révén.

⁶⁶⁸ Ilyen Szent Ágoston, Szent Tamás, Duns Scotus és a többi rendszere.

⁶⁶⁹ Ipolyi: *Magyar Mythologia*. Kálmány: *Boldogasszony ősvallásunk Istenasszonya*. Horváth Sándor: „A csodaszarva = Krisztus jelképe.” *Magyarország 1921. évf. 66. szám. Az ősi magyar hitvilág. Válogatás a magyar mitológiával foglalkozó XVIII-XIX. századi művekből*. Daczó Árpád: „A gyimesi Babba Mária.” *Népismereti Dolgozatok*. Kriterion, Bukarest, 1980. Molnár V. József: *Vázlat a természetes modellezéshez*. Gödöllői Művelődési Központ, 1986. Szendrey Ákos: *A magyar néphit boszorkánya*. Magvető Könyvkiadó, Bp. 1986. Pap Gábor: *Csak tiszta forrásból. Adalékok Bartók Cantata profana értelmezéséhez*. Kós Károly Egyesület, Bp. 1990. Daczó Árpád (P. Lukács O. F. M): *Csiksomlyó titka. Mária-tisztelet a néphagyományban*. Pallas-Akadémia Könyvkiadó, Csikszereda, 2001. Falvay Károly: *Nagyboldogasszony. Női szerepkör a magyar ősvallás tükrében*. Id. mű.

⁶⁷⁰ Szent Gellértnél Szent István Intelmeihez képest igen elvont misztikát találhatunk. De példa lehet a saját tudás és hagyomány előnyösségére a halotti kultusz, a születéssel kapcsolatos tudás és szertartásosság, az ősökre való hosszú és pontos emlékezet gazdagsága, a földrajzi tájékozottság, a csillagászati ismeretek, az élővilág, a gyógyfüvek és a gyógyászat ismeretei.

⁶⁷¹ *Ratio Educationis*. Rousseau: *Emil*. Kölcsey Ferenc: „Parainesis Kölcsey Kálmánhoz.” *Válogatott művei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 1975. 463-502.

⁶⁷² Márton István: „Erkölti Szótár.” *Galagonya magyarok. Szemelvények a magyar nyelvű filozófiából Apáczai-tól Böhmig*.

⁶⁷³ Bárány Péter lélektana, Márton István, Köteles Sámuel írásai.

vallott felfogásukban.⁶⁷⁴ Akár a külföldi egyetemeken töltött idő alatti magatartásuk, akár itthoni működésük célratörő és rögtön gáncsokkal buktatott mivolta, akár mellőztetésüknek, kudarcainak töretlen hittal való elviselése: akár gondolataik tisztasága, érthetősége, akár nyelvi teljesítményük kiemelkedő volta; akár filozófiai tisztánlátásuk magas foka – mind-mind arra mutat, hogy komolyan kell vennünk ezeket a mélyenszántó elméjű elődeinket, és mélységes érveikkel előbb gondolatilag birkózzunk meg, s csak azután mondjunk róluk ítéletet. Nehogy az akkori és a mai valóság torz tükrében elégtelenségüket tapasztalván előírjuk nekik, milyenek legyenek, elmulasztva valódi mivoltuk, mondandójuk megértését. Azért is kell gondosaknak és pontosaknak lennünk, mert megítélésüket korábban úgyszólván a felszínes lenézés, a félreértésből fakadó ellenszenv, valamint az elutasítás, tiltás jellemezte.⁶⁷⁵

Akiknek érdekében állt e filozófia elhallgattatása, lejárata a későbbiekben, s filozófusainknak hatalom ellen lázadó vagy egyházellenes beállítása, éppen a Kant által túlhaladott filozófia nevében tevékenykedtek. Ez a túlhaladott álláspont abban nyilvánult meg, hogy meghamisítva a felvilágosodás lázadásának indokait és emberiség léptékű előrelépési igényét és ígéretét, másféle hivatkozással igyekeztek lehetetlenné tenni, hogy a szabadság legyen az embert felemelő központi rendező elv, hatékonyan segítve őt egyéni és közösségi, napi s hosszútávú gondjai, feladatai megoldásában, a boldogság közelebb hozásában.⁶⁷⁶ Akik nem hitték el az isteni szabadság természetének az embert hatalmassá tevő erejét, két végletben tagadták azt: egyrészt az isten és a vallás nevében, másrészt az istentelen és vallástalan ember és világ nevében. Ezért vannak a kantianizmusnak mindkét táborban, klerikális körökben és a materialisták között egyaránt ellenségei, akik jórészt egymás érveit is felhasználják a kanti filozófia elleni harcban. Pedig ahol az értelem véget ér, ott Kant szerint nem az ész, hanem az isten kezdődik, s utóbbi ugyanakkor nem léphet túl önmagán, mert nem léphet át a létén.

A magyar korai és későbbi Kant-követők éppen a felvilágosodás kétértelműségeit, ellentmondásait kerülték el azáltal, hogy a Kant részéről feltett kérdéseket komolyan véve, főként az ember és az isten viszonyának tisztázására összpontosítottak. Úgy gondolták, hogy a kanti filozófiában képes egyesülni az a korábbi két elképzelés, amely a világ és az ember megjelenését isteni teremtésként, illetve az anyag önfejlődéseként mutatta be.⁶⁷⁷ Nyilvánvaló volt, hogy az egymást kizárni igyekvő mindkét elméleti út túlmegy önmaga keretein, s csak úgy tud tovább érvelni egymás ellen, ha felhasználja – tagadott formában – a másiknak az érvrendszerét is. Ilyen az, amikor anyagot határoznak meg mint szellemtől végtelenül különbözőt éppen e szellem segítségével, illetve a szellem isteni voltából kiindulva nincs mit kezdeniük az emberi tudás, gondolkodás autonóm jellegzetességeivel.⁶⁷⁸ A két oldal szintézise ezért mindkét fél számára nagyobb kihívást jelent, mint a másik, a túloldali elmélet.

⁶⁷⁴ Galagonya magyarok. Szemelvények a magyar nyelvű filozófiából Apáczaitól Böhmig.

⁶⁷⁵ Budai Ferenc: *Rosta: A Kant szerént való philosophiának rostálgatása levelekben*. Sándor Pál: *A filozófia története I*. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. 545-548. Mátrai László: „A magyar felvilágosodás kutatásának néhány filozófiai problémája.” *MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményeiből IV. kötet*, 3-4. szám, Budapest, 1954. 57-71.

⁶⁷⁶ A polgárisulást elvető történeti iskola visszafordítva annak érvelését, nagy horderejű kérdésekben éppenséggel megszavaztatná még a múlt s a jövő polgárait is, – ami persze lehetetlen – hogy igazán demokratikus legyen.

⁶⁷⁷ Holbachnál, Helvétiusnál egyrészt, Voltaire-nél, Diderot-nál másrészt.

⁶⁷⁸ Elég itt Descartes dualizmusára utalni, ami fenntartotta az ellentmondó mozzanatok; vagy a felvilágosodás materialista és idealista vonulatára. Ezért azt mondhatjuk, hogy a fizikalizmust megalapító Otto Neurath helytelenül jár el, amikor nem vesz tudomást Kantról: „A tudósok empirikus munkásságát gyakran állították szembe a filozófiai-vallási rendszerek által alkotott apriori racionalista konstrukciókkal; ezért az 'empirizációt' és a 'logikaizációt' legtöbbször ellentétben állóként tekintették — mely mindkettő most lesz szintetizálttá először a történelem során.” (Otto Neurath: „Unified Science as Encyclopedic Integration.” *Internacional Encyclopedia of Unified Science I*. University of Chicago Press, 1955. 21.)

A filozófián túlmutat az a kérdés, hogy miért nem a kanti szintézis mellé, és miért az említett komplementer elmélet valamelyike mellé állt a fennálló hatalom mindig az elmúlt kétszáz évben. A túlélés emberfeletti nehézségeit megoldó hatalom-legitimáció sikeresebbnek bizonyult a természet és embervilág gondolati teljességre törő magyarázatainak eszközrendszerénél. Igaz ugyan, hogy a hatalmi mesterkedések szemérmes szándéktakargató jellegének eszmetorzító terhei alatt a történelmi valóság a köztudat számára mindenoldalúan meghamisítottá vált, ám a tömeg kápráztatására alkalmasnak bizonyult. Ezzel szemben Kant és követői a történelem különútjainak párhuzamaiban gondolkodtak, az elmaradott állapotokba a hatalom elmaradottságát is beleértették, s máshol találtak olyan embereket, akik helyesen ítélik meg az összesség helyzetét.⁶⁷⁹ Erre az a meggyőződés vezette őket, hogy a világban nemcsak keveseknek, hanem minden embernek központi helyet kell elfoglalnia, azaz nem történelmileg kell, hanem filozófiailag tekinteni bárkinek a szerepét.

A kanti találmányt, a minden egyes embernek filozófiailag központi szerepét a világban mint társadalomtudományi elvet hiába üdvözölték lelkesen Kant hívei, a hatalom ezzel ellenkező utasításokat adott ki, amivel egyúttal megakadályozta a kanti filozófia társadalomtudományi feldolgozását is – és nem véletlenül nem csak nálunk, hanem szinte mindenütt a világon. Hogy a természettudomány rohamos megújulását és fejlődését mennyire segítette elő a kanti szubjektív elviség alkalmazása a kutatásban, arról csak sejtéseink lehetnek a szakterületen való jártasság hiányában.⁶⁸⁰ De az eddigiek fényében remélhetően csak múló állapot, amit a felvilágosodás félresiklása óta tapasztalhattunk, hogy az ember és társadalmi lényegének kutatását valójában kiiktatták a tudomány vizsgálandó tárgyai közül. Ugyanezt a kiiktatást nem sikerült megtenni a magánvaló valóságot az érzékelhető jelenségvalóságtól egyértelműen elkülönítő kanti filozófiával magával, de azt mégis sikerült elérni, hogy a kantianizmus elméleti eredményei csupán a természettudományos gondolkodásba mentek át, – igaz, azt a 20. századi eredményekkel, különösen a részecskefizika terén rég nem látott magas színvonalra emelve. Ezek a módszertani sikerességek a társadalomtudományba azonban nem hatolhattak be tehát. Ugyanakkor a társadalomtudományok vészes hiányosságai és végzetes hibái, és egyáltalán a tudománynak a társadalom irányítása terén történt háttérbe szorítása a legjobban a kanti tanítás feldolgozásának leállításával magyarázható. A társadalomtudományoknak ugyanis megfigyelhető tényei nincsenek, hanem csupán a társadalmi folyamat attitűdjei, vélekedések, hiedelmek léteznek számára. Ezért a társadalomtudományi tudás introspekción alapul és szubjektív jellegű. A társadalmi jelenségek összetettek, megfigyelésük nehéz, elemzésük elméleti kevésbé előre mutatók. Az a tudás, amittől a társadalom élete függ, nagyrészt gyakorlati jellegű és nem összpontosulhat egyetlen fejben, mert igen összetett, s mert képességekben (habitusokban és diszpozíciókban) ölt testet, s ilyenformán többnyire olyan tagolhatatlan szabályozások és szabályok irányítanak mindannyiunkat, amikről nincs tudomásunk.

Azt azonban bátran állíthatjuk, hogy ennek az egyébként végtelenül sikeres fizikának a birodalma a XX. században azért a pokollal van inkább társítva, mint a magánvaló isteni birodalmával szemünkben, mert valóban ördögi felhasználásaira a társadalom tudományának alapos lemaradása miatt kerülhetett sor, ami a kanti filozófia sorsának alakulásával is összefügg. Ugyancsak összefügghet ezzel az a tény is, hogy a fizika tudományában tett nagy előrelépést, amit más tudományágak hasonló sikerei is hamarosan követtek, az egész XX. század alatt nem

⁶⁷⁹ Az örök békéről szóló elképzelések tartalmazzák a hozzá vezető feltételek megteremtésének javaslatait is Kantnál. Immanuel Kant: *Az örök béke. Filozofikus tervezet*. Fordította, bevezette és jegyzetekkel kísérte Babits Mihály. Természet és Társadalom 1. szám. Új Magyarország Rt, Bp. 1918. Újra kiadta Babits fordításában, de bevezetése és jegyzetei nélkül: Európa Könyvkiadó, Bp. 1985. Georg Cavallar: *Pax Cantiana. Systematisch-historische Untersuchung des Entwurfs „Zum ewigen Frieden“ (1795) von Immanuel Kant*. Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts. Hrsg. von Moritz Csaky. Böhlau Verlag, Wien/Köln/Weimar, 1992.

⁶⁸⁰ Laikus szemmel is felismerhetők a részecskefizikában bizonyos a kanti antinómiákkal párhuzamosítható problematikák, mint a Heisenberg-féle bizonytalansági reláció, vagy a kvarkok viselkedése és a többi.

sikerült még filozófiailag összegezni, sőt még lefordítani sem ezeket az eredményeket a filozófia nyelvére.⁶⁸¹

– Zárszó

Összefoglalva a vizsgált korszak magyar felvilágosult filozófusi tevékenységét, azt korántsem epigon jellegűnek, hanem hiteles, színvonalas tudományos tevékenységnek értékeljük. De filozófiai tételeiknek a gyakorlatba való átvitele beleütközött az idegen érdekű állami vezetés ellenállásába, mely öröklött korlátlan hatalmi igénye miatt fellépett az új, más irányú törekvésekkel szemben. Pedig a magyar felvilágosult filozófia sajátosságát nem a politikai korlátozás eszméje nyújtotta, hanem az a sajátos felfogásmód és a nézőpont, amelyben nem annyira társadalomfelforgató eszmék, vagy Kant kritikai gondolatai hatottak, hanem a felvilágosult ember képe, s annak kanti rajzolata, az erkölcs jobbításának kísérlete, azaz Kantnak harmóniára – s nem konfliktusokra – törekvő munkássága. Mert felfogásukat erkölcsi tudat és polgári társadalom viszonyáról harmónia-felfogásuk jellemzi, a későbbi magyar harmonikális, harmonisztikus – utóbb egyezményes – filozófia előzményeként mutatva a magyar felvilágosodást és a korai magyar kantianizmust. Ám a német felvilágosodás hazai hatása, az itteni korai Kant-recepció és kihatásai nem korlátozódtak aztán saját korszakukra, így akár a magyar '48-as eszmék gyökereit is kereshetjük ezen előzetes filozófiai fejleményekben.

⁶⁸¹ Henry Bergson, Teilhard de Chardin, Martin Heidegger vagy Jean-Paul Sartre próbálkozásai végülis nem ilyen igénnyel történtek.